

Renske Annelize Hoff
Rijksuniversiteit Groningen
r.a.hoff@rug.nl

Het leven van een 16e-eeuwse, Nederlandstalige Bijbel: lezersgeschiedenis van een Hansken van Liesveltbijbel (1538) in het Statenbijbelmuseum

In het Statenbijbelmuseum te Leerdam ligt één van de zeventien (bekende) overgeleverde exemplaren van de Nederlandstalige bijbel uitgegeven door Hansken van Liesvelt in 1538. Deze bijbel is uitgegeven in het drukkersatelier van de bekende Antwerpse drukker en uitgever Jacob van Liesvelt. Jacob van Liesvelt drukte vanaf 1526 diverse bijbeledities, zowel complete bijbels als losse nieuwe testamenten. Voor sommige uitgaven vroeg hij echter geen toestemming aan bij de kerkelijke autoriteiten, wat resulteerde in argwaan, diverse aanklagingen door justitie en, tot slot, zijn terdoodveroordeling in 1545. Ook in 1538 zat Jacob van Liesvelt gevangen. Zijn drukkerij bleef echter actief, zoals de uitgave van de Hansken van Liesveltbijbel bewijst.

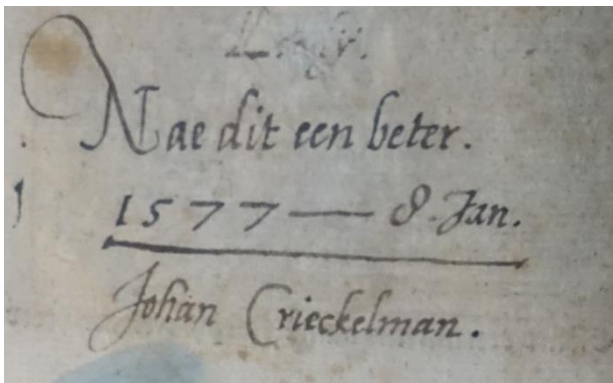
Hoewel het onduidelijk is wie Hansken van Liesvelt precies was, wordt er over het algemeen vanuit gegaan dat het een familielid van Jacob van Liesvelt betreft. Hoewel de editie uit 1538 in veel opzichten overeenkomt met eerdere bijbeldrukken door Van Liesvelt – zo is de gebruikte vertaling eerder te vinden in Liesvelts edities van 1535 (voor het Oude Testament) en 1532 (voor het Nieuwe Testament), zijn er enkele opvallende verschillen te bemerken. Zo wijkt de titelpagina af van het bekende format dat Jacob van Liesvelt vanaf zijn eerste bijbeldruk in 1526 gebruikte en is er eveneens geen drukkersmerk te vinden. Dit is wellicht te verklaren vanuit de noodzaak om deze bijbeldruk niet al te veel herkenbaar te laten zijn als Liesveltbijbel, gezien de problemen die speelden tussen Van Liesvelt en de autoriteiten.

Naar de bijbels die door Van Liesvelt uitgegeven zijn is reeds relatief veel onderzoek gedaan. Zeker de uitgave uit 1526 heeft volop in de belangstelling gestaan, als eerste complete, gedrukte bijbel in het Nederlands. Eerder onderzoek heeft zich gericht op aspecten zoals de gebruikte vertalingen, de herkomst van de houtsneden of het bronmateriaal van de in de marge gedrukte toelichtingen. In het onderzoeksproject ‘In de handen van lezers: vroegmoderne Nederlandse Bijbels vanuit een gebruikersperspectief’ dat wordt uitgevoerd aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Katholieke Universiteit Leuven tussen 2017 en 2021, wordt echter of een nieuwe manier naar deze bijbels gekeken. In plaats van een focus op de

eigenschappen van de editie, wordt naar de andere kant van de boekgeschiedenis gekeken: de zijde van boekeigenaars, lezers en manieren van lezen.¹

Aan de hand van onderzoek naar gebruikers- en lezerssporen in bijbelexemplaren wordt geprobeerd een reconstructie te maken van de lezers en hun leesgewoonten. Op deze wijze kan het ‘leven’ van het boek uitgedroogd worden: van het moment van ontstaan tot de huidige plaats van het bijbelexemplaar in een publieke of private bibliotheekcollectie. De gebruikers- en lezerssporen die in vroegmoderne bijbels gevonden kunnen worden zijn uiteenlopend: van theologische aantekeningen tot geslachtsregisters en van aanpassingen van de bijbelvertaling tot de invoeging van extern materiaal in de band van de bijbel.

Vaak zijn namen, handtekeningen, ex libris of andere eigendomssporen een belangrijke ingang om meer te weten te komen over de lezers. Ook de Hansken van Liesveltbijbel uit het Statenbijbelmuseum draagt de naam van een eerdere eigenaar. Aan het eind van het evangelie van Lucas vinden we, na een motto en datum, de naam van Johan Crieckelman. Als uit de aantekening blijkt, was de bijbel in het jaar 1577, dus 39 jaar na het

Figuur 1: eigendomsaantekening Johan Crieckelman aan het eind van het Lucasevangelie

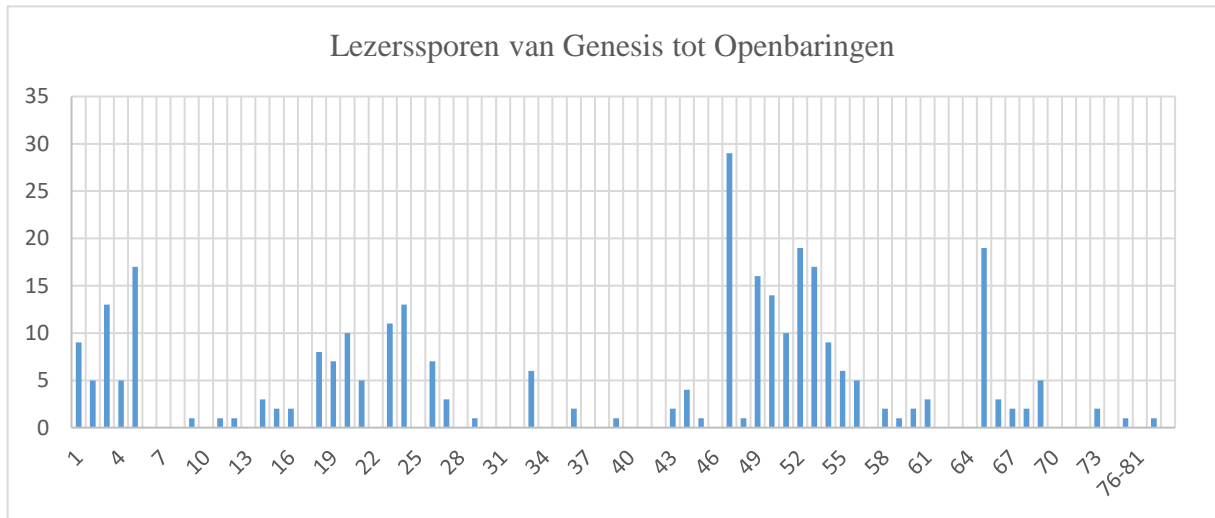
moment van drukken, in het bezit van Johan Crieckelman. In archiefmateriaal is te vinden dat hij op dat moment, namelijk tussen ongeveer 1550 en 1580, actief was als notaris in Limburg. Er zijn diverse testamenten overgeleverd die hij in die rol opgesteld heeft. Daarnaast had Crieckelman in 1543 en 1573 de functie van schepen in de Limburgse plaats Heer, momenteel deel van Maastricht.²

Naast de eigendomsinscripties van Crieckelman zijn in dit bijbelexemplaar veel andere sporen van lezen en lezers te vinden. Het gaat dan in het bijzonder om onderstrepingen, markeringen (met accolades of met maniculi, wijzende handjes), correcties van de gedrukte tekst, kruisverwijzingen en een enkele Latijnse aantekening. Zoals zichtbaar is in grafiek 1 ('Lezerssporen van Genesis tot Openbaringen') zijn niet in elk gedeelte van de bijbel evenveel lezerssporen achtergebleven. Pieken zijn te zien bij de eerste vijf bijbelboeken (Genesis tot en met Deuterominium), rondom Spreuken, Jesaja en Jeremia (genummerd als boek 20, 23 en 24), en - in het bijzonder - bij de vier Evangelien, Handelingen en de brieven naar de Romeinen en de Korintiërs (hier genummerd als bijbelboeken 47 tot en met 54). Opvallend hierbij is dat in

¹ Voor een samenvatting van het project, zie <https://www.rug.nl/staff/r.a.hoff/projects>.

² Zie ook: <https://mestreechtersteerke.nl/pag/Schepenen-wethouder-burgemeesters-heer.htm>.

het evangelie van Marcus slechts één spoor achtergelaten is, geheel aan het begin van het Bijbelboek, in tegenstelling tot de 29 sporen in het voorgaande Matheusevangelie. Tot slot blijken ook in de brief naar de Hebreëen (boek 65) veel sporen te zijn achtergebleven.

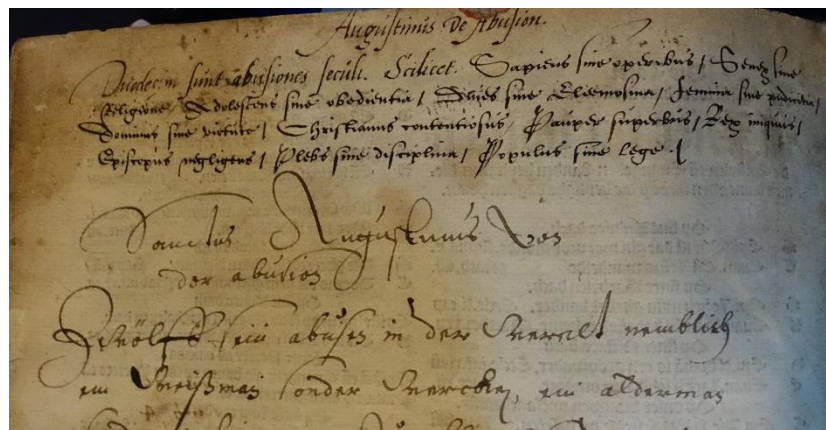
Grafiek 1: aantal lezerssporen in Bijbelboeken (genummerd van 1 t/m 81)

De sporen in de Hansken van Liesveltbijbel zijn in sommige gevallen relatief eenduidig toe te schrijven aan Johan Crieckelman op basis van het handschrift. Dit is bijvoorbeeld het geval voor diverse sporen in het Latijn, die wijzen op een interesse in de historische en kerkhistorische achtergrond van de bijbel. Zo verwijst Crieckelman tweemaal naar de kerkvader Augustinus: de eerste keer in Matheus 11:12, waar hij een passage citeert uit Augustinus' preek 16, en vervolgens op het schutblad achter in de bijbel, waar hij Augustinus' 'Duodecim sunt abusiones seculi' aanhaalt. Ook geeft hij informatie over het jaar van ontstaan van de diverse evangeliën. Zo schreef hij bij de aanvang van Matheus: 'S. Matheus scripsit Evangelium Anno .39': Matheus schreef zijn evangelie in het jaar 39. Daarnaast voegt Crieckelman enkele keren kruisverwijzingen toe in de marges, bijvoorbeeld bij Exodus 21:13, waar hij verwijst naar Numeri 35.

Naast de aantekeningen van Crieckelman is een tweede, eveneens zestiende-eeuwse hand te onderscheiden. Deze hand - nu hand B genoemd - heeft eveneens diverse kruisverwijzingen toegevoegd. Ook blijkt hand B kritisch op de gebruikte bijbelvertaling in deze editie. Zo corrigeert hij of zij in de brief van Jacobus 5:14 het gedrukte 'oudste vander vergaderingen' naar 'priesters der kercken' door de gedrukte tekst door te strepen en de nieuwe vertaling in de kantlijn toe te voegen. Een interessante aantekening van hand B is daarnaast te vinden in Matheus 6. Hier is in de marge 'want u is dat [rij]ck en de cragt [ende] die heerlickhijt [in]der eewichijt' toegevoegd. De gedrukte tekst is ook hier doorgestreept. Hoewel dit een

correctie lijkt, komt de aantekening in de marge overeen met de oorspronkelijk gedrukte tekst. Het lijkt erop dat hand B de doorstreping van een eerdere lezer heeft proberen op te heffen, door de passage weer terug aan te de tekst toe te voegen.

Een dergelijke reactie van lezers op elkaar vinden we eveneens op het laatste schutblad. Als al gezegd verwijst Crieckelman hier naar Augustinus. De tekst waar hij naar verwijst is vervolgens direct achter zijn aantekening toegevoegd door hand B. Wéér een volgende lezer, hand C, heeft vervolgens een Duitse vertaling van de Latijnse tekst toegevoegd. Zo werkt de aantekening van Crieckelman door in de leespraktijk en het boekgebruik van twee opvolgende lezers.

Figuur 2: Aantekeningen op het achterste schutblad door drie verschillende handen

Uit de diverse aantekeningen en markeringen in de Hansken van Liesveltbijbel in het Statenbijbelmuseum zijn een aantal (voorlopige) conclusies te trekken met betrekking tot het ‘leven’ van vroegmoderne bijbels. Om te beginnen blijkt dat Liesveltbijbels, die vaak als ‘protestants’ gekenschetst zijn, eveneens in bezit waren en gelezen werden door meer katholiekgezinde lezers, die desgewenst de vertaling corrigeerden naar eigen voorkeur of - zoals Johan Crieckelman - verwijzingen naar kerkvaders toevoegden. Hoewel de vertaling van Liesvelts bijbels dus weliswaar reformatiegezind aandoet, lijkt dit geen uitsluitsel te bieden over door wie en hoe de edities daadwerkelijk gelezen werden. Daarnaast komt naar voren dat vroegmoderne lezers in hun sporen niet enkel reageren op de eigenschappen van het gedrukte boek, maar eveneens op sporen die eerdere lezers hebben achtergelaten in het exemplaar. Het boek leeft als het ware door in de handen van verschillende lezers. Door de diverse lezerssporen te onderzoeken die door de tijd heen in het boek zijn achtergelaten, kunnen op een haast archeologische wijze de diverse lagen van bezit en boekgebruik worden gereconstrueerd.

Renske Annelize Hoff